

GESTA MŰHELY

TÖRTÉNELEM A FRONTVONALBAN. URARTU-KUTATÁS A HATALMI ÉS ETNIKAI SZEKÉRTÁBOROK KÖZÖTT

Buhály Attila

Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet
4400 Nyíregyháza, Sóstói út 31./B
buhaly.attila@nye.hu

A tágabb transzkaukázusi, kelet-anatóliai régió csak nagyon kevés ideig, például Urartu Kr.e. 9-7. századi fennállása között volt egységes állami kormányzati ellenőrzés alatt, egyébként különböző országok, hatalmak peremterületén helyezkedett el. Így volt ez a századforduló környékén is, amikor a török-örmény ellentét, majd az I. világháború török-orosz frontja vágta ketté (sokszor a szó szoros értelmében) ezt a történelmi forrásokban rendkívül gazdag területet. Az alábbiakban azt szeretnénk bemutatni, hogy a 19-20. század fordulóján lassan önálló diszciplínaként megjelenő Urartu-kutatást hogyan befolyásolták a térség és a nagyvilág hatalmi és etnikai konfliktusai.

A Kr.e. 9-7. században Urartu az ókori kelet egyik legjelentősebb államalakulata volt Kelet-Anatóliában. Legnagyobb kiterjedése idején nyugat felé elért az Euphratesz anatóliai szakaszáig, észak felé az örményországi Szevan-tóig, keleten pedig a Nyugat-Iránban található Urmia-tóig. Délen a korabeli nagyhatalom, az Újasszír Birodalom volt a szomszédja. Kialakulásában feltehetőleg komoly szerepet játszott az asszír expanzió által megjelenített fenyegetés, és az államszervezés és a kormányzati struktúra bizonyos ágai is asszír mintára jöttek, jöhettek létre. Történetéről részben korabeli asszír forrásokból értesülünk, részben pedig az urartui stélé- és sziklafeliratokból, amelyeket I. Sarduri, a feltehetőleg dinasztiaalapító uralkodó (Kr.e. kb. 835-825) kezdett használni, amikor az állam központjában, Tušpában (ma: Vankale) felvésztette a város alapításáról szóló feliratát.¹

¹ Urartu történetének vázlatos áttekintését ld.: Buhály 2010a. Legutóbbi részletes Urartu-monográfia: Salvini 1995. Urartu történetének, a legújabb historiográfiai kérdések, viták áttekintése: Radner 2011; Zimansky 2011.

Urartu a Kr.e. 7. századi pusztulása után teljesen kiszorult a történelmi emlékezetből. Már a klasszikus görög auctorok sem tudnak arról, hogy néhány évszázaddal korábban Anatólia keleti területén egy jelentős birodalom állt fenn.² Jellemző, hogy például a Minua által (Kr.e. kb. 805-790) épített mintegy 35 km hosszú csatornát, amely a Van-tótól keletre eső hegyvidék vizét volt hivatott Tušpa felé elvezetni, a helyi hagyomány a legenda "babiloni" királynőnek, Szemiramisznak kezdte tulajdonítani. Urartu emlékét, legalábbis az ókori kulturális emlékek, írott források között jóformán csak az Ószövetség őrizte meg az "Ara-rát" hely- és hegynév vonatkozásában (1Móz8:4; 2Kir19:37).

Kelet-Anatólia és a transzkaukázusi térség tekintetében a legkorábbi történelmi jellegű információ Hérodotosztól származik, aki a térség uraiként a médeket nevezi meg. Az első általa ismertetett, és ezáltal a későbbi történelmi emlékezetben még az urartui források felbukkanása előtt megjelent történelmi esemény a méd-lüd háború volt, pontosabban az azt lezáró békeszerződés, amely a Kr.e. 590-ben bekövetkezett napfogyatkozás után következett be (Hér I:74). Mivel a méd-lüd háború „hadszíntere” a két állam közötti terület, Kelet-Anatólia lehetett, nyilvánvalónak tűnt, hogy a terület urai a médek lehettek.

A médek helyét később a perzsák veszik át. Az ő nagy kiterjedésű birodalmuknak alapvetően részévé válik a kelet-anatóliai, transzkaukázusi térség is, amelyet a perzsa uralkodók különálló tartományként „Armenia” néven szerveznek meg; az elnevezés egyébként az örményekre való első konkrét utalás is a térségben. (Vannak, voltak próbálkozások, amelyek az örménység, sőt kifeje-

² Zimansky 1995.

zetten egyfajta örmény „államiság” létét már a bronzkorig vissza próbálták, próbálnak vezetni; erre azonban alig van konkrét történeti bizonyíték.)

A térség ezek után a hellenizmus birodalmainak része lesz, illetve egy rövid, de meghatározó óörmény államiság után (Tigranész birodalma, Kr.e. I. sz.) mindenkori nagyhatalmi vetélkedések peremvidékévé vagy ütközőállamává válik (római-parthus majd bizánci-szasszanida konfrontációk, arab-muszlim terjeszkedés). Némi stabilitás a szeldzsuk-törökök megjelenése után következik be, miután a szintén az ebben a térségben található Manzikertnél 1071-ben győzelmet aratnak a bizánciak felett. A peremvidéki helyzet azonban ezután sem szűnik meg; a térség a fokozatosan erőre kapó Oszmán Birodalom és az iráni szafavida dinasztia ütközőterülete lesz a 14-17. században.

A térség újkori története már szorosan összekapcsolódik az Oszmán Birodalom korabeli helyzetével, gyengülésével. A fő ellenfél a megerősödő Oroszország lesz; az 1768-1774 közötti orosz-török háború során először hatolnak be orosz csapatok az oszmán uralom alatt álló Örményországba.

1914, az I. világháború kitörése előtt az Oszmán Birodalom több fájdalmas reformfolyamaton próbál keresztülmenni; a folyamat „motorja”, az Ifjútörök Mozgalom az európai nemzetállamok politikai és kulturális struktúráját próbálja a létező keretek között megvalósítani. Kelet-Anatólia térségét ez a helyzet azonban a nagyfokú etnikai és vallási diverzitás állapotában találja: a térség lakói a törökökön kívül keresztény örmények, muszlim kurdok. Az etnikai hovatartozáson túl az identitás meghatározója sokkal inkább a vallási hovatartozás vagy éppen a életmód: ennek alapján teljesen más közösséget alkottak például a nomád, félnomád életmódot folytató és a „letelepedett” kurdok. Diyarbakirban mintegy ezer fős zsidó közösség élt, de éltek a térségben szír orthodoxok, protestánsok és katolikusok is, valamint nesztoriánusok, káldeus keresztények, de kisebb számban síita arabok és zoroasztriánusok is.³

Közben a 19. században megteszi kezdeti tétova lépéseit az urartui filológia és a régészet is; bár ma visszatekintve erre az időszakra, ez nem biztos, hogy jót tett az Urartu-kutatásnak. Európa figyelmé ekkor Elő-Ázsiában szinte kizárólag Mezopotámiára korlátozódik; a „régészeti kutatás” pedig a

mai fogalmaink szerint inkább a kiszemelt terület „ókori” műkincseinek begyűjtéséből áll.

Kelet-Anatólia felé is csak akkor kezdenek érdeklődni a régészek és a kincsvadászok, amikor innen is hasonló dolgok kerülnek elő. Ez azonban azt jelentette, hogy elmaradtak a rendszeres lelőhely-feltárások; P. Zimansky szavaival, az urartui ásatásokra sokáig a „régészeti gondatlanság” („archeological malpractice”) jellemző.⁴

Jó példa volt erre a jelenségre az első olyan komolyan mondható régészeti expedíció, mely Urartu területén tevékenykedett 1880-ban, mégpedig Toprakkaléban, a Van-tó északkeleti csücskénél, Hormuzd Rassam vezetésével. Ez a kutatás olyannyira „sikeres” lett, hogy később az 1950-es években R. D. Barnettnek külön kutatásokat kellett folytatnia a toprakkalei leletek és az ásatás rekonstruálása végett.⁵ Mindazonáltal az 1880. évi toprakkalei angol expedíció leghíresebb és legjelentősebb lelete a British Museumba szállított trónszék lett, pontosabban annak részei.

A filológiai kutatásokat egy elzászi származású francia tudós, Friedrich E. Schulz kezdte el 1828-ban, amikor a párizsi akadémia megbízásából Törökországba utazott. Schulz célja eredetileg Perzsiára és az Ottomán Birodalom történetének kutatására lett volna, de mivel a perzsa-török határon nem tudott átkelni, hogy az idejét valahogy elüsse, lemásolt negyvenkét ékírást sziklafeliratot a Van-tó környékén. Schulz még nem tudta, de ezeknek a sziklafeliratoknak nagy része urartui volt.

A fiatal francia tudós végül sajnos nem jutott be Perzsiába: a török-perzsa határvidéken egy kurd rablóbanda kirabolta és meggyilkolta. A kéziratok azonban kalandos úton eljutottak Európába, és 1840-ben jelentek meg a *Journal Asiatique* című folyóiratban.⁶ Ez a publikáció alapozta meg az urartui nyelvészet és filológia kutatását, ez volt az a kezdőpont, ami után a kutatók és utazók fokozatosan szembesültek azzal, hogy Kelet-Anatóliában létezett valamikor egy állam, amely ékírást használt, de nyelve ismeretlen, nem hasonlít sem az óperzsa nyelvhez, sem a sémi nyelvekhez. (Schulz hiába másolta le a feliratokat, elolvasni nem tudta azokat, ennek következtében az ékjelek reprodukálásában sokszor hibát is vétett.)

⁴ Zimansky 1998: 287.

⁵ Jellemző, ahogy Barnett minősíti az 1880. évi toprakkalei ásatást: „the inglorious history.” Barnett 1950:26. Ld. még: Barnett 1954.

⁶ Schulz 1840.

³ Üngör 2011: 13.

Az urartui ékírás „elolvasását” és a nyelv megfejtését sokáig tévútra is vitte az a körülmény, hogy az a terület, ahonnan a feliratok származnak, főleg – illetve a szeldzsuk-törökök megjelenése előtt szinte kizárólag – indoeurópai nyelvű népek által lakott és határolt terület. Mivel a feliratok Örményország területéről kerültek elő, kezdetben „órmény korról” vagy „órmény írásról” beszéltek, vagy esetleg „órmények előtti, pre-órmény” népeességről.⁷ Jellemző, hogy az „urartui” jelző először csak 1898-ban jelenik meg a szakirodalomban,⁸ de tulajdonképpen egészen a 20. század ötvenes-hatvanas éveig kell várni, mire általánosan használt lesz.

Urartu területének első alapos és rendszeres „terepbejárása” két német tudós, W. Belck és C. F. Lehmann-Haupt nevéhez fűződik. Ők 1898-1899-ben járták be a klasszikus Örményország és Észak-Mezopotámia területét, abból a célból, hogy az „órmények előtti” történelem anyagi és írásbeli hagyatékát felkutassák. Ennek során Vankale és Toprakkale után újabb urartui erődöket sikerült azonosítani, főleg a mai Örményország területén (Karmir-blur, Erebuni). Tapasztalataikat két kézikönyvben összegezték,⁹ de ennek az expedíciónak az eredménye lesz az első „komoly” urartui szöveggyűjtemény is.¹⁰ Munkájukat különösen is értékessé teszi, hogy az 1915. évi örmény genocidium előtt ők voltak az utolsó kutatók, akik a térségben tevékenykedhettek.

A C. F. Lehmann-Haupt és W. Belck kutatásai révén többszörösére nőtt urartui, valamint a fokozatosan bővülő hurri szöveg emlékeknek köszönhetően megjelentek az urartui nyelvészet első jelentős képviselői: a századfordulótól a 20. század hatvanas éveig tehető talán az urartui nyelvészet „hőskora”, olyan képviselővel, mint F. Bork, G. V. Cereteli, N. J. Marr, I. Orbeli, J. Friedrich, A. Götze.

Az Oszmán Birodalom 1914. október 28-án belépett az I. világháborúba; ezzel újabb hadszíntér alakult ki a harcoló felek között, a kaukázusi front. Az oszmán csapatok támadása nagyon hamar összeomlott, és a cári orosz csapatok ellentámadása 1915. július 6-án elérte Van városát. Ezután a háború nagyon hamar ezen a fronton is állóháborúvá alakult át, amely során a cári orosz csapatok

egészen az 1918. márciusi breszt-litovszki békéig megszállva tartották a Van-tó északi és keleti oldalát, így magát Van városát, illetve az korábbi urartui magterület nagy részét is.

Ahogy a cári csapatok megszállták a Van-tó környékét, napvilágra kerültek az ókori Tušpa, a Vankale északi oldalában megbúvó úgynevezett Hazine Kapısı-sziklafülke-komplexum részei. A komplexumot még II. Sarduri urartui király (Kr.e. kb. 760-734) tiszteletére hozták létre oly módon, hogy a sziklába fülkéket véstek, a fülkébe sztéléket állítottak fel, valamint a fülkék előtt egy áldozóhelyet hoztak létre. A sztélékre, valamint a sziklafülkék belső felületeire feliratokat véstek, amelyek az uralkodó tetteit, rendelkezéseit örökítették meg.¹¹ A terület frontvonal jellege azonban nyilvánvalóan nem tette lehetővé a módszeres és rendszeres feltárásokat; mindössze annyi történt, hogy az 1915-1918 között napvilágra került sztéléket elszállították a tbiliszi múzeumba.¹² Ez az anyag – túlélve a Szovjetunió megalakulását, a kaukázusontúli térségbeli expanzióját, majd felbomlását – mind a mai napig ott található; míg a komplexum azon elemei, amelyek később kerültek napvilágra, részint a vani múzeumba kerültek, részint pedig még sokáig – illetve a sziklafeliratok természetükénél fogva mindmáig – „in situ” voltak megtalálhatóak.

A Hazine Kapısı-komplexum esetében tehát azt történt, hogy egy régészeti emlékhely elmozdítható darabjai (a sztélék és sztélétorodékek) két különböző múzeum gyűjteményébe kerültek. Nem csupán azt történt, hogy a leletek széthordásával elveszett és nehezen rekonstruálhatóvá vált az egymással (és az eredeti lelőhellyel) való kontextus. Súlyosbította a helyzetet, hogy ez a két múzeum két különböző ország, sőt idővel két különböző „világrend”, politikai, hatalmi oldal, egy szovjet és egy NATO-tagállam területére került, ami – annak ellenére, hogy G.A. Tsereteli 1939-ben publikálta a Tbilisziben található szövegeket – nagyon nehézé tette a leletek kutathatóságát a különböző „táborokhoz” tartozó tudósok számára.

A folyamat azonban ezzel még nem ért véget. A 20. század második felére megszilárduló geopolitikai helyzetnek (a „szocialista tábor” és a „kapitalista világrend” szembenállásának) köszönhetően szinte párhuzamos kutatási irányok kezdtek kirajzolódni. Kezdődött ez az 1939-ben megindult, de a

⁷ Például Hincks (1848) vagy Mordtmann (1872; 1877) megfejtési kísérletei.

⁸ Sandalgian 1898.

⁹ Lehmann-Haupt 1907; 1910-1926-1931.

¹⁰ Lehmann-Haupt 1928sk. (= CICH)

¹¹ Ld. Buhály 2010b.

¹² Tsereteli 1939.

világháború miatt az ötvenes években befejeződött karmir-bluri ásatásokkal,¹³ majd további olyan jelentős örményországi erődítmények feltárásával, mint Arin-berd / Erebuni¹⁴ vagy Armavir / Argišti-hinili.¹⁵

Eközben Törökországban is megkezdődött az urartui erődök feltárása,¹⁶ Iránban pedig 1956-ban elindult az amerikaiak Hasanlu-projektje, melyben 1974-ig Urmia-tó menti lelőhelyeket tártak fel R. H. Dyson irányításával.¹⁷ A hatvanas évek végétől Iránban a német W. Kleiss vezetésével Bastam,¹⁸ O. Muscarella vezetésével pedig Qalatgah feltárása kezdődött meg,¹⁹ majd 1984-ben megjelent P. E. Pecorellának és M. Salvini-nek az Urmia-tó és a török-iráni határ közötti területtel foglalkozó publikációja.²⁰

Bár a jelentősebb szakfolyóiratok elérhetőek voltak mindkét „tábor” kutatói számára, valamint a főbb monográfiák is eljutottak a szélesebb olvasóközönséghez (főleg az orosz, esetleg az örmény nyelvű művek angol fordításával)²¹, sajátos parallelizmusok alakultak ki a két oldal között. Ezek között a legjelentősebb talán a két különböző Urartu-szövegkiadás.

C.F. Lehmann-Haupt már a transzkaukáziai térségben tett utazása után elkezdte az összes urartui szöveg, a teljes sztélé- és sziklafeliratos anyag összegyűjtését és publikálását.²² A *Corpus Inscriptionum Chaldicarum* ugyan még befejezetlen maradt, de főleg a lehmann-haupti munkát felhasználva állította össze F.W. König a maga szöveggyűjteményét az 1950-es években.²³ Eközben, az előrehaladó szovjet-örményországi feltárások nyomán, de szintén a teljes urartui szövegkorpusz publikálására törekedve jelentette meg G.A. Melikišvili a maga gyűjteményét szinte ugyanebben az időben.²⁴ A két mű (rövidítve „HchI”, illetve „UKN”) külön-külön terjedt el a világban, bár

azért nem azonos súllyal. A kelet-európai publikációk általában csak az UKN hivatkozásrendszerét használták, míg a „nyugatiak” először inkább a „HchI”-t; ugyanakkor, mivel filológiai szempontból az „UKN” pontosabb és részletesebb volt, idővel mindenhol ez terjedt el a hivatkozásokban. Jellemző ugyanakkor a két „tábor” szóhasználata: a König-féle publikáció címében lehmann-haupti örökségként megmaradt az egyébként az urartui főisten, Haldi nevéhez kapcsolódó „*haldische* [Inscriptionen]” formula, míg a Melikišvili-féle gyűjtemény a sokkal általánosabb és – ma már tudjuk – nyelvtanilag helyesebb *urartui* elnevezést kezdte el használni.

A részben a különböző szövegkiadásokra is visszavezethető párhuzamos paradigmák egyik példája lett az idők folyamán egy urartui kifejezés, a *šuri* fordítása, értelmezése. Az általában fákra, faeszközökre utaló GIŠ determinatívummal ellátott kifejezést annak ellenére, hogy az UKN valamiféle fegyverként értelmezi, a HchI alapján kiinduló szerzők „harci kocsinak” fordították.²⁵

Az Urartu-kutatás ebben az állapotban érte meg a világpolitikai változásokat. Az 1990-es években, majd az ezredforduló után, részben a tudomány globalizációjával, részben újabb tudományos eredményekkel a párhuzamos paradigmák világa kezdett elbomlani. A *šuri* esetében egy konkrét anyasi lelet előkerülésével kiderült, hogy az nem más, mint egy lándzsa.²⁶ M. Salvini monumentális szöveggyűjteménye²⁷ pedig általános hivatkozási alapként kezd elterjedni a tudományos közleményekben, tudománytörténeté téve ezzel mind a HchI-t, mind az UKN-t. A nemzetközi szakirodalom szinte egyeduralkodóvá váló angol nyelvűsége, a publikációk különböző „open access”-jellegű online megosztásának egyre nagyobb elterjedése pedig remélhetőleg a források szabad hozzáférését fogja lehetővé tenni földrajzi és politikai határoktól függetlenül.

Felhasznált irodalom

Barnett, Richard D. 1950: The Excavation of the British Museum at Toprak Kale, near Van. *Iraq*, 12. 1–43.

¹³Piotrovskij 1950, 1952, 1955; Oganessian 1955.

¹⁴Israeljan 1971; Oganessian 1961, 1973.

¹⁵Martirosjan 1974.

¹⁶Altuntepe, Çavuştepe, Sardurihinili, Adilcevaz, Kayalidere régészeti kutatásait lehet itt megemlíteni; részletes régészeti bibliográfia: Zimansky 1998: 228–285.

¹⁷Dyson–Muscarella 1989: 1–12. Részletes Hasanlu-bibliográfia: Zimansky 1998: 264 skk.

¹⁸Kleiss 1979, 1988.

¹⁹Muscarella 1971.

²⁰Pecorella–Salvini 1984.

²¹Piotrovskij 1969.

²²Lehmann-Haupt, Carl F. 1928 sk.

²³König 1955–1957.

²⁴Melikišvili 1960. A gyűjteménynek később megjelent egy kiegészítse is 1971-ben.

²⁵Ld. pl. Calmeyer 1974, Eichler 1984: 72.

²⁶CTU IV B 12–11 (Salvini 2008–2012).

²⁷Salvini 2008–2012.

- Barnett, Richard D. 1954: The Excavation of the British Museum at Toprak Kale, near Van – Addenda. In: *Iraq*, 16. 3–22.
- Buhály Attila 2010a: Urartu története és kultúrája. In: Minya K. (szerk.): *Mesterfüzet I.* Nyíregyháza, 27–46.
- Buhály Attila 2010b: „...egy juhot vágjanak le Haldinak a kapu előtt...” Az áldozatbemutató helyszínei Urartuban. *Vallástudományi Szemle*, 6. 1. 47–62.
- Calmeyer, Peter 1974: Zur Genese altiranische Motive II. Der leere Wagen. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 7. 49–77
- Dyson, Robert H. – Muscarella, O. 1989: Constructing the Chronology and Historical Implications of Hasanlu IV. *Iran*, 27. 1–27.
- Eichler, Seyyare 1984: *Götter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst*. Berlin (Archaeologische Mitteilungen aus Iran. Ergänzungsband 12.)
- Hincks, Edward 1848: On the Inscriptions at Van. *Journal of Royal Asiatic Society*, 9. 387–449.
- Izraeljan, Margarita A. 1971: *Istoria goradokreposti Erebuni (Po dannym epigrafiki i archeologii)*. Erevan.
- Kleiss, W. 1979, 1988: *Bastam I-II. Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1972–1975*. Berlin (Teheraner Forschungen 4–5).
- König, Friedrich W. 1955–1957: *Handbuch der chaldischen Inschriften*. Graz (Archiv für Orientforschung. Beiheft 8).
- Lehmann-Haupt, Carl F. 1907: *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*. Berlin (Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-His. Klasse NF IX, no. 3).
- Lehmann-Haupt, Carl F. 1910, 1926, 1931: *Armenien einst und jetzt*. I–III. Berlin-Leipzig.
- Lehmann-Haupt, Carl F. 1928f.: *Corpus Inscriptionum Chaldicarum*. Berlin-Leipzig.
- Martirosjan, Artjun A. 1974: *Argištinili*. Erevan (Archeologičeskie Pamjatniki Armenii 8).
- Melikišvili, Georgi 1960: *Urartskie klinoobraznye nadpisi*. Moskva.
- Melikišvili, Georgi 1971: Urartskie klinoobraznye nadpisi II. *Vestnik Drevnej Istorii* (3). 227–255; (4). 265–294.
- Mordtmann, A. D. 1872: Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilschriften von Van und Umgegend. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 26. 465–696.
- Mordtmann, A. D. 1877: Ueber die Keilschriften von Armenien. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 31. 406–438.
- Muscarella, Oscar 1971: Qalatgah: an Urartian Site in Northwestern Iran. *Expedition*. 13. 44–49.
- Oganesjan, Konstanin L. 1955: *Karmir-blur IV*. Erevan
- Oganesjan, Konstantin L. 1961: *Arin-berd I. Architektura Erebuni: Po materialam raskopok 1950–1959 gg.* Jereván (Archeologičeskie Raszkopki v Armenii No. 9) Erevan
- Oganesjan, Konstantin L. 1973: *Erebooni*. Erevan.
- Pecorella, Paolo E. – Salvini, Mirjo 1984: *Tra lo Zagros e l’Urmia: Recherche storiche ed archeologiche nell’Azerbaigiano Iranico*. Roma (Incunabula Graeca 78).
- Piotrovskij, Borisz B. 1950, 1952, 1955: *Karmir-blur I-II-III*. Erevan.
- Piotrovskij, Borisz B. 1969: *The Ancient Civilization of Urartu*. Genf.
- Radner, Karen 2011: Assyrians and Urartians. In: McMahon, G. (ed.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, 734–751.
- Salvini, Mirjo 2008–2012: *Corpus dei testi urartei*. Vol. I–IV, Roma.
- Salvini, Mirjo 1995: *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.
- Sandalgian, Joseph 1898: *L’idiom des inscriptions cunéiformes urartiques*. Roma.
- Schulz, Friedrich E. 1840: Mémoire sur le lac Van et ses environs. *Journal Asiatique*, Ser. 3. Vol. 9. 257–323.
- Tsereteli, Georgi A. 1939: *The Urartean Monuments in the Georgian Museum Tbilisi*. Tbilisi.
- Üngör, Uğur, Ü. 2011: *The Making of Modern Turkey. Nation and State in Eastern Anatolia, 1913–1950*. Oxford University Press.
- Zimansky, Paul E. 1995: Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire. *Bulletin of American Society of Oriental Research*, 299. 103–115.
- Zimansky, Paul E. 1998: *Ancient Ararat. A Handbook of Urartian Studies*. New York.
- Zimansky, Paul E. 2011: Urartian and the Urartians. In: McMahon, G. (ed.): *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia*. Oxford, 548–559.